

TORKEL J. LENDE

- EIN GÅVERIK OPPFINNAR

HANS TORGNY INDREBØ

Ingen styrer sitt ettermæle, heiter det. Difor hender det ofte at folk som ei tid var velkjende eller sentrale personar seinare går i gløymeboka. Hans Torgny Indrebø har leita fram historia til ein av dei utflytta timebuane frå siste del av 1800-talet.

Det er ikkje så underleg at det her er tale om ein teknisk begava person. Dei har det vore mange av i jærbygdene. Han starta som lærar og var aktiv i målarbeidet i Time. Men han var også interessert i industriutvikling. I så måte var han fødd nokre generasjonar for tidleg til å gå inn i jærindustrien. I staden fann han utfordringar nok i hermetikkindustrien i Stavanger.

Det er ei spennande historie Hans Torgny Indrebø har avdekka. Undervegs har han også stilt fleire spørsmål enn han har funne svar. Så her kan det komma ei fortsetting seinare.

Timebuen Torkel J. Lende hadde eit breitt interessefelt. Først skaffa han seg lærarutdanning og var ei tid lærar i skulen, han fortsette som avisutgjevar, redaktør og bokseljar samstundes som han tala målsaka før han endeleg slo seg ned som fabrikkarbeidar og oppfinnar i Stavanger.

Eg møtte på namnet til Torkel J. Lende i ulike samanhengar, og alltid positivt omtala. Eg var ikkje heilt medviten om kven mannen var og kor sentral han vart for

hermetikkindustrien i Stavanger, distriktet og landet. Kva han personleg fekk å seia for målsaka og for folket i Time, er det ikkje lett å skaffa seg noka sikker meining om.

Det var ukjent for meg at han var stefar til Lenden, han Lars H. Lende med ponniane og "Fagamatøren". Torkel J. Lende, som han skreiv seg, fekk oppkalla ei gate etter seg i Stavanger og ei på Bryne. Og litt bortgøymd, på området til Time vidaregåande skule, står det ei byste av mannen.

Eg var på leit etter bysta ein vinterdag. Såg etter henne ved innkøyrsla, ved parkeringsplassen og ved inngangane til skulen, men noka byste fanst ikkje, det eg kunne sjå. Heilt tilfeldig kom det ein mann køyrande,

Bysta av oppfinnaren Torkel J. Lende står på plenen ved Time Vidaregåande skule, Bryne. Bysta er laga av Svein Magnus Håvarstein.

Foto: Forfattaren

ein tilsett ved skulen, syntet det seg. Han såg noko skeptisk på meg som for der og verra med eit fotoapparat, så eg tok til orde:

- Eg er på leit etter ei byste av oppfinnaren Torkel J. Lende. Veit du tilfeldigvis om det finst ei slik her på området? Eg ville gjerne hatt eit bilete, sa eg orsakande.

- Jau, ho står der borte på plenen. Me er fleire her på skulen som har undra oss og lurt på kven denne Lende var for ein kar, seier min ukjende hjelper, som sa han var lærar ved skulen. Han fekk vita i korte trekk det eg visste om mannen ein hustren måndags ettermiddag i januar.

Bysta av Torkel J. Lende vart laga av kunstnaren Svein Magnus Håvardstein og reist 17. november 1980 med hjelp av midlar samla inn av tidlegare elevar ved Time vidaregåande skule.

Bare åtte veker skule i året

Torkel J. Lende var fødd 17. november i 1849 på garden Lende i Time. I 1999 - neste år - er det 150 år sidan han vart fødd som nest eldste sonen til Jo på Holane. Og J-n henta Torkel frå namnet til faren. Tippoldefaren til brukaren av bruksnummer to i dag, var far til Torkel J. Lende. Torkel J. Lende var syskenbarnet til Torkell Mauland. Mor til Torkel og far til Torkell var sysken. Den første faste skulen i Time var eit faktum då Torkel J. Lende byrja i grunnskulen som sjuåring i 1856, men han gjekk nok sjølv i omgangsskulen med åtte veker undervisning årleg.

Kringsgrensene var ikkje slik den gongen som dei er i dag. Det var ofte bekker, åer og myrar som avgjorde kringgrensene. Dei vegane som fanst, var få og skrøpelige. Det var ikkje mykje oljegrus, asfalt og nymotens bruer å ferdast langs. Det var helst vegar for folk til fots

eller på hesteryggen, og skulle folk over ein bekk, var det å hoppa frå stein til stein, nytta gangsteinane. Det er vanskeleg å sjå for seg korleis det var å koma seg frå gard til gard når haustbløyta sette inn og kveldane var mørke.

Undervisninga i omgangsskulen var helst å læra å lesa og å pugga katekisma. Leseboka var for det meste Bibelen eller delar av han.

Fint fylgje

Det kom nå to driftige og dyktige lærarar til Time. Først kom den eldste, Velle Velleesen Veen, som vart klokkar og lærar i Time. Han hadde lærarutdanning, han var seminarist frå Holt. Broren, Jonas Velleesen Veen, kom hakk i hæl, vart tilsett som lærar, men hadde ikkje same lærarbakgrunn som eldste broren. Velle Velleesen sette straks i gang med ein slags framhaldsskule, ei fortsetjing av grunnskulen, og der gjekk Torkel J. Lende etter at han var konfirmert. I denne skulen vart "pensumet" utvida, og seinare gjekk han på lærlingelærarskulen i Time.

Lærlingelærarskulen ga unge menn innføring i lærar-gjeringa utan å vera rett lærarskule eller seminar. I spissen for lærlingelærarskulen sto klokkaren og læraren Velle Velleesen. Med denne bakgrunnen hadde nok Torkel J. Lende fått med seg meir bokleg lærdom enn dei fleste bondesøner i si samtid.

Siste vinteren lærlingelærarskulen til Velle Velleesen var i drift (1864-65), var det bare seks elevar i klassen, og det må ha vore litt av ei samling ungdommar. I klassen gjekk mellom andre Arne Garborg, Martin Johan Mathiassen Skou og Omund Norheim der frå hausten, dersom eg ikkje fer heilt feil. Ein elev døydde. Dei tre siste månadene av kurset fekk også Nikolai Lima fylgja undervisninga. Ein av dei vart landskjend histori-

kar, ein stortingsmann ved sida av andre sivile gjere-mål som lærar, amtmann og fattigforstandar, ein forfattar, ein vart vide kjend for eit einestående arbeid for dei reisande, og så oppfinnaren Torkel J. Lende som gjorde så mykje for hermetikkindustrien.

Eit lyst hovud

Det er kjent at Arne Garborg skal ha uttrykt at Torkel J. Lende hadde det klokaste hovudet til nokon person han hadde råka borti. Torkel J. Lende hadde usedvanleg rike evner, det finst det andre vitnemål om.

Nikolai Lima frå Gjesdal, m.a. lensmann i Skudenes og Hå, stortingsmann og ordførar i Time, skreiv rett etter år 1900 slik om Torkel J. Lende: "Velle Velleesen i Time hadde sit sidste Kuld Lærrelæringer. Jeg fik af ham Tilladelse til at gaa sammen med hans seks Elever i 3 Maaneder. Blandt disse var Arne Garborg og det mekaniske Geni Torkel Lende. Vi som gik sammen holdt Torkel Lende for den bedste, undtagen i Stil, hvori Arne Garborg allerede da var en Mester."

Det fell nært å spørja seg om det var tilfeldig at så mange flinke ungdommar kom saman på same staden til same tid. Var det Velle Velleesen som verka så stimulerande på desse ungdommane? Eller verka dei positivt på kvarandre til å yta sitt beste - litt konkurranse? Kanskje det var optimismen i tida med nye oppfinningar og sosiale utfordringar som skunda på lærelysten? Ei forklaring kan vera at prestane fekk godt oversyn over kapasiteten til konfirmantane og kunne tilrå og skunda på dei flinkaste til å få seg bokleg lærdom.

Læraren

Torkel J. Lende vart først lærar i gamle Høyland kommune og seinare ei kort stund i Høyland og Eikeland

skulekrinsar i Time. Det var truleg med Torkel J. Lende som med så mange - både før og seinare - , lærarutdanninga tok dei for å skaffa seg kunnskapar. Så mange vegane til utdanning for ein bondeson fanst ikkje i dei tider.

Ola Barkved hinta frampå i eit skriv at kanskje Torkel J. Lende ikkje var så flink til å læra ifrå seg, men at han skulle vera flink til å læra sjølv. Lende lærde seg latin på eiga hand og var i stand til å lesa talane til Cicero. Det er i alle fall eit faktum at Torkel J. Lende reiser til Stavanger og slår seg ned der som mekanikar utan at han hadde fått teoretisk eller formell utdanning i matematikk og fysikk eller praktisk innføring i mekanikk. Men først startar han opp med ei avis og lagar sitt eige prenteverk for avisa på Lende.

"Jadربولaget"

Det er ikkje lett å finna ut korleis tanken om Jadربولaget, skipa i 1869, eller som vi ville ha sagt det i dag, eit Jærbulag, kom opp. Det er vanskeleg å ha noka bastant meining ut frå det tilgjengelege materialet. Ivar Aasen hadde vore i Time. Ein mannsalder tidlegare hadde vi fått formannskapslovane som hadde aktivisert folk. Det var politisk røre i landet både på grunn av ei gryande statsrådsak og språkpolitikken, folk vart og allment meir aktive med aukande kunnskap. Det var Torkell Mauland som var initiativtakar til laget, og Torkel J. Lende og Sven Aarrestad vart tidleg med i arbeidet.

Det har jamvel vorte hevda av somme at dei var ikkje sikre på kva som hadde hatt mest å seia for folkeopplysninga, skulelovane av 1860 eller formannskapslovane. Det seier ein heil del.

Det hadde grodd opp ein del lag kringom i landet som tok opp ulike diskusjonstema. Mange stader vart

lag starta som tok opp politiske og religiøse emne til debatt. Bygda var representert på Stortinget. Timebuane kan ha høyrte om slike diskusjonslag. Eit tjuetals år seinare vart mange av dei kristelege og frilyndte ungdomslaga me kjenner, skipa og organiserte.

Det høyrde ikkje med til tida og god tone å fortelja at politikk sto på dagsorden. Ofte vart tilsvarande lag og samkomer av bønder kritiserte av embetsmenn, og av dei som ville vera noko. Det skulle dei ordna med.

"Heimhug"

Mange - litt mogne lesarar - vil vera kjende med at laget dei var med i i yngre år, hadde ei avis. Avisar var ei bok med handskrivne tekst om laust og fast, alvor og skjemt, og innhaldet vart lese opp på lagsmøta til lått og løye - og av og til med snert, til ettertanke og nå og då eit islett av irettesetting.

Det var ei slik handskrivne avis i Jadarbulaget. Det er ikkje godtgjort om den handskrivne avisa til laget hadde noko namn. Men den 21. oktober i 1871 kjem ei prøveutgåve av ei avis kalla "Heimhug" ut. Avisar som kom ut, som eit resultat av lagsarbeidet i Jadarbulaget, må me tru, la mellom anna vekt på "opbyggelig Læsning ... vække og nære .. Sans for Norskhed og norsk Folkelighed", og avisa hadde undertittelen

"Tidsskrift for folkelig (og gudelig) almue læsning"

Dette prøvenummeret vart trykt hos Paul T. Dreyer i Stavanger. Første ordinære utgåve kom ut 24. februar 1872 og siste utgåva, som eg har tilgang til, er datert 6. april 1872. Det kom altså truleg ut 5 nummer i alt. "Heimhug" kom ut ein gong kvar fjortande dag. Det var fire sider i kvart nummer, og det vart skriva 20 sider i alt. Torkel J. Lende var redaktør.

Det står mellom anna skriva som ei målsetting for prøvenummeret at det vert gjort som eit forsøk "dels (som) Oppfordring fra flere læselystne Personer heromkring som gjerne have villet faa Anledning til at læse Skriftet ... dels skaffe Folk i vor Hjembygd en passende, belærende, underholdende og tildels opbyggelig Læsning som en i sig selv fornøielig og sund Sysselsettelse og som et Middel til at vække og nære, foruden Religiøsitet, Sans for almenmenneskelig Dannelse og særligt for Norskhed og norsk Folkelighed." Og bladet kunne tingast, og ekspedisjonen si adresse var: Skolelærer T.J. Lende, Time Poståbneri.

Journalisten og forfattaren Jon Line skriva mange år seinare at "Det var beintfram noko stort og uvanligt" med ei avis på Jæren. Og det var det. Det var ikkje kvar bygd som kunne skilta med ei trykt lokalavis i 1871. Nå vart ikkje levetida til bladet "Heimhug", med så flott ei målsetting, så svært lang, ikkje fullt eit halvt år.

Lokalavis trykt på Lende

Det vart fortalt at Torkel J. Lende og Sven Aarrestad - seinare amtmann i Nedenes (dvs. fylkesmann i Aust-Agder) - ein gong skulle ha gått og samtala om at Jadarbulaget burde hatt si eiga trykte avis. Torkel meinte at det skulle han ordna. Torkel reiste til Stavanger og kjøpte ein kagge med assorterte blytypar, ei vinkelhake og ein sverterull. Heime på Lende sorterte han mellom anna dei ulike bokstavane i små rom, snikra ei ramme til å setja satsen i, og slik greidde han å få trykt eit blad. Dei fem utgåvene av Heimhug, som kom ut i 1872, er prenta på prenteverket til Torkel J. Lende på Lende i Time. Det er det ingen tvil om. Torkel J. Lende skriva sjølv i første utgåva at "dette nummeret skiljer seg temmeleg mykje frå prøvenummeret med utstyret", men

det er ingenting å utsetja på trykket. Torkel J. Lende må ha sett store krav til seg sjølv når det galdt kvalitet.

Opptakten til "Heimhug" var truleg ei handskrivne lagsavis eller eit slags vandrebrev mellom ei mindre gruppe ungdommar, og det er grunn til å tru at desse ungdommane var medelevarane frå lærlingelærarskulen. Det er denne handskrivne avisa som i prøvenummeret av "Heimhug" vert referert til som "Skriftet".

"Eit blad for folket"

Det var utruleg til initiativ Torkel og vennene hans sette i gang. Dei var bare litt over tjuve år gamle, idealistar og fulle av pågangsmot. Idealismen vitnar undertittelen og målsettinga til prøvenummeret om. I første ordinære utgåve er undertittelen sterkt moderert og endra til: "Eit blad for folket". Torkel skriva i bladet at "Heimhug" egentleg var "eit blad for oss lærarar imellom".

Og eg lurar på om det var vanleg at unge dreiv på med å skriva blad eller skriv til kvarandre, eller var det heilt spesielt for desse ungdommane som hadde vore i lærlingelærarskulen til Velleesen.

Arne Garborg og Martin J. Mathiassen Skou budde under same tak hos klokkar Velle Velleesen medan dei var elevar i lærlingelærarskulen.

I føreordet til boka "Paa Fantestien" av Martin J. Mathiassen Skou, skriva Arne Garborg: "og fraa Ungdommen, daa me var "saman" paa Thime ein Vinter, og sidan "bladskiftet" eit Par Aar..."

Sidan Garborg sette bladskiftet i hermeteikn, så var denne skrivinga meir enn vanlege brev, men ikkje noko vanleg blad. Det er grunn til å tru at "Skriftet", som det er synt til, var brev med tankar om laust og fast som sirkulerte mellom desse lærlingelærarane frå Velleesen sitt siste kull i Time.

"Nogot som riv lit"

I første ordinære utgåve av "Heimhug" kom det fram at undertittelen i prøvenummeret hadde vorte kritisert. Torkel J. Lende høyrde på kritikken, men meinte at den nye undertittelen "Eit blad for folket" var like god og innhaldsrik som den gamle. Skulle det vera eit blad for folket, måtte det og vera rom for noko gudeleg stoff, skriva han: "Nei, me raader oss sjølv i dette Stykke og, og so trur eg nok, der skal kome gudelege Stykke, naar der er eit høvelegt Rom, ein Gong det kunde turvast nokot, som riv lit...", skriva han for å understreka redaktøren sitt ansvar og hans soleklare rett.

Men elles står det fast at bladet har som mål å skriva mest mogleg på "Maalet" og oppmuntrar folk til det. Men det var uvant for folk å sjå at det gjekk an å skriva på sitt eige målføre - norsk - etter å ha fått alle skriv på dansk. Mange tykte det var låtteleg å sjå eigne kvar dagslege ord og vendingar på trykk. Torkel J. Lende har nok funne det like rart at embetsmenn hadde kome til Noreg og levde heile livet her utan å læra seg norsk:

«Det er ikkje til aa undrast paa, at dei inkje hadde nokon Vyrndad fyre Maalet, som desse Skapningane førde i Munnen; ja um dei haddet etet norskt Braud i 100 Aar so hadde dei visst inkje lært 10 norske Ord - dei skulde skjemma ut Silketungorna sine med det Vadmaals-Maalet».

Irettesetting

Heimhug skulle helst ha alt skriva på nynorsk, folk måtte læra og sjå at det gjekk an å lesa og skriva på "landsmaal".

Ein av tingane av bladet hadde nok skriva brev til redaksjonen, og den armings lesaren vart teken offentlig i skule. Det sto på prent i bladet:

"Hr. E.E. Stavanger.

Takk! De skulle øva Dykker meir i aa skriva paa Landsmaal og især leggja Dykker etter Reglarne og Grammatikken, so De kunne skrive ein meir konsekvens Stil."

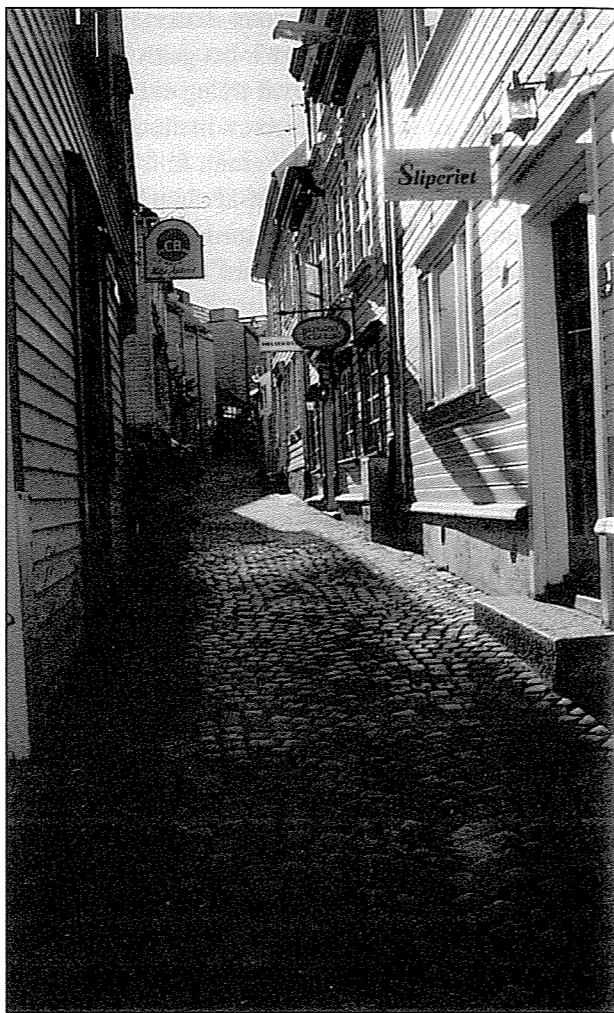
Grunnen til at bladet gjekk inn, var truleg sviaktande tingartal. Det vart nemnt i ei av utgåvene at vart det ikkje fleire tingarar, kunne ikkje bladet fortsetja å koma ut.

Svulstige namn

Ei tid seinare - etter at "Heimhug" gjekk inn våren 1872, finn vi Torkel J. Lende som ansvarleg redaktør for eit blad som kallar seg "Ungdomslængselens Tolk". Lev-tida for dette skriftet vart truleg snaue to år. Gottfred Borghammer oppgjev at det kom ut atten nummer av bladet. Det finst ikkje kopiar av dette bladet eller tidskriftet, så langt eg veit.

Det varde ikkje lange stunda før Torkel så vende nasen nordover Vestlandet til Måløy for å driva som kolportør eller bokseljar mellom fiskarane, skreiv Ola Barkved. Ved sida av boksalet snakka Torkel for mål-saka. Men vel heime att frå arbeidet for "Norskhed", bryt han opp frå Time og slår seg ned i Stavanger som oppfinnar og mekanikar for resten av livet.

Kor han fann seg arbeid den første tida i Staavanger, har eg ikkje funne tak i. For sjølv om Torkel J. Lende hadde innsikt i korleis hjul og innretningar verka, må han ha vore i ei slag lære i ein verkstad eller fabrikk. Han kunne ikkje berre slå seg ned som oppfinnar, mekanikar med mekanisk verksemd utan å ha fått praktisk erfaring og innsikt ein eller annan stad. Det ville ikkje vore urimeleg om det var i ein hermetikkfabrikk sidan det var maskinar til denne industrigreina han fekk så mykje med å gjera.

Parti frå Steinkargata i Stavanger der Torkel J. Lende og Johanna budde dei to første åra dei var gifte.

Foto: Forfattaren.

Torkel J. Lende vart bymann

Torkel J. Lende bryt opp frå heimbygda på midten av 1870-talet. O.A. i Stavanger Aftenblad skreiv 11. januar i 1909 at han trudde mannen kom til byen i slutten av 1880-åra. Første registrerte patenten hans er frå 29. desember 1885. Der står han oppført som "T.J. Lende af Stavanger" - utan yrkestittel -, altså bur han i alle fall i byen i 1885, og det

stadfestar og folketeljinga frå same året.

Torkel J. Lende bur då til leige hos enkefru Karen Leversen i Nykirkebakken 18. I same huset bur og styremann Gunder Pedersen og kona i tillegg til ein murarlærling, Thore Sevrin Løvig. Nykirkebakken går frå Verksgata ved Stavanger Aftenblad opp til Pedersgata ved St Petri Kirke. Nummer 18 er ikkje meir, nye tider har kravd sitt.

I 1895 har Torkel J. Lende flytta til Steinkargata, ei gate som går frå Steinkarkaien opp til Kirkegata. Det vert ikkje oppgjeve kva hus det var han budde i, truleg var det her kona hans, Johanne Hovland, budde då dei gifta seg i 1885, og at ekteparet budde her til dei kjøpte seg eige hus, Tidesmauet 10 i 1897.

Yrket til Torkel J. Lende vert oppgjeve til maskin-

Johanna var enkje då ho og Torkel gifta seg i 1895. Ho tok med seg fem born inn i ekteskapet, og sjølv fekk ekteparet ei dotter, Kirsten, som her sit mellom foreldra. Lars H. Lende er den midterste av gutane.

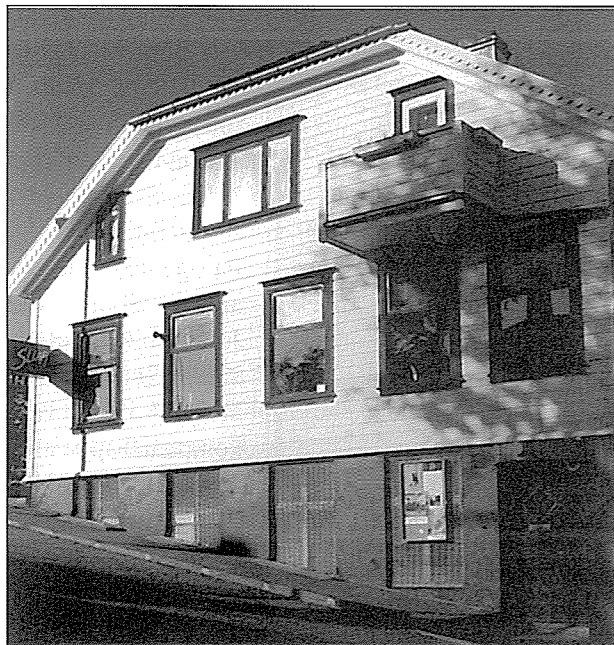
Foto frå Ola Barkved: Torkel Lende ein gåverik, Frå bygd og by i Rogaland 1965.

arbeidar. I 1888 vart han omtalt som fabrikkarbeidar. Ved folketeljinga i 1900 står han oppført som "Mekanisk arbeider i selvstendig stilling". På oppdrag fann byarkivar Bodil Wold Johnsen ved Byarkivet i Stavanger at Torkel J. Lende var i kompaniskap med Bryne i 1902, og dei heldt til i Moes hus i Valberget 3, der Moe hadde trykkeri. I dag held Kafé Sting til i dei same lokala. Å gå

på Kafé Sting er å trø på historisk grunn.

Læregut

Kor lærde Torkel mekanikk, kva var arbeidsplassane til fabrikkarbeidaren og maskinarbeidaren, mekanikaren og oppfinnaren? Trass alt kunne ikkje han meir enn andre ta lærdom og innsikt rett ut av lufta, sjølv om han hadde teft for mekanikk. Nå har eg skote i blinde og aktivert Byarkivet i Stavanger og fått sjekka likningsprotokollane i byen før nitten hundre. Hermetikk museet i Stavanger har registrert tretten oppfinningar. Nå står det att om det skulle vera gøymt opplysningar i innleverte dagbøker eller arbeidsbøker frå fabrikkar og verkstader i Stavanger til Statsarkivet.

Torkel J. Lende dreiv mekanisk verkstad fleire stader i Stavanger. Mellom anna i Moes hus - som det heitte den gongen - i Valberget 3, der som nå Kafé Sting har sine lokale. Foto: Forfattaren.

Stifta familie

Torkel gifta seg i 1895, 46 år gammal, med enkja Johanna Hovland. Ho hadde fem gutar frå første ekteskapet, og eldste sonen hennar var Lars H. Lende. Torkel og Johanna fekk ei dotter, Kirsten, fødd i 1898. "Folketælling for Norge - 3 Desember 1900" fortel at familien til Torkel J. Lende budde i Tidesmauet 10 i Stavanger. Torkel J. Lende kjøpte dette huset av Ole G. Rugland i 1897, står det i Panteboka. Ole G. Rugland hadde bygt huset i 1894, så det var eit ganske nytt hus. Statsarkivar H.E.Næss nemner i eit brev at det budde to husholdningar til leige i huset på denne tida.

På tomta sto eit "alminneligt Vaaningshus", det hadde to etasjar med tre rom og kjøkken. Huset vart selt for å vera 93,51 m². Desse romma var heimen til ni menneske: foreldre, seks barn og ei tenestejente. Opplysningane gir høve til refleksjonar. Dei levde ganske tett innpå kvarandre i Tidesmauet 10. I dag bur familien William McCombe aleine i huset, som er under oppussing.

Det vart elles opplyst at det den gongen fanst eit hønsehus med 43 høns ute i garden.

Forvirring

I Gards- og ættesoga for Time står det at T.J. Lende døydde 11. januar 1909. Men i Stavanger Aftenblad av måndag 11. januar 1909 står det skrive: "Mekaniker Torkel Lende er fredag aften afgaaet ved døden under et opphold ved Neevengaarden i Bergen". Det må bety at Torkel J. Lende døydde - som det står - fredag morgon, altså den 8. januar 1909. Torkel J. Lende vart gravlagd frå "Kapellet". Det står i ei annonse onsdag 13. at jordfestinga var laurdag 16. januar: "Slegt og venner anmodes om at ledsage afdøde til graven. Blomster ønskes ikke".

"Lendes mekaniske værksted og nøglefabrik"

Ein del avisartiklar frå århundreskiftet og eit par skrift elles lista opp fleire oppfinningar av Torkel J. Lende. Utskrift frå Patentstyret ga grei beskjed: Torkel J. Lende hadde fått tilkjent patent på femten ulike maskinar eller forbetringar av desse. Det kan godt henda at han forbetra og konstruerte fleire nye maskinar, den æra skal ingen få ta frå han. Det vart skrive at mellom dei mest kjende oppfinningane eller konstruksjonane hans var det ein treskomaskin, leistemaskin, maskin for kle-

Reinerts falsemaskin i bruk i ein av Chr. Bjelland sine fabrikkar i Stavanger kring 1905. Foto: *Stavanger Museum.

klemmer, maskin for stamping og forming av sementrør, spinnemaskin til forsyn av fiskesnøre og fasongdreiebank. Grunnen til at desse ikkje finst mellom dei

Torkel J. Lende har fått registrert patent på, kan vera fleire. Når det gjeld klesklemmemaskinen fekk andre tak i patenten og fekk han registrert i sitt namn for ein

liten sum pengar. "Folk som er klokare paa Verdi enn han, kauper Tankane hans for ingenting, og Torkel Lende er same Fanten", skreiv Arne Garborg.

Lende hadde eigen verkstad og her konstruerte han ein maskin for framstilling av nøklar til opning av herm-etikkboksar. I verkstaden vart det og laga liknande nøklemaskinar for sal. Denne verkstaden låg truleg i Strømsteinen - inne ved Badedammen i Stavanger - i hermetikkfabrikken til Klaus Andersens enke, som Gottfred Borghammer skreiv om.

Det kan likevel henda at verkstaden til Torkel J. Lende ei tid var knytta til huset i Tidesmauet 10. Og så dreiv han mekanisk verkstad i Valberget 3.

"Kappløpet om falsemaskinen"

Sardinindustrien vart starta i Noreg i 1879, og frå 1880 til 1915 vart det gitt 300 patentar som kom hermetikk-industrien til gode. Og Stavanger er i verdssentrum for den tekniske utviklinga innan denne industrigreina. Det var fleire personar som sto sentralt i utviklinga, og blant dei aller fremste var Torkel J. Lende. Hermetikkindus-trien var i startfasen svært arbeidskrevjande. Det galdt og produksjon av boksar og mellom anna det å setja lokk på boksane. Lokk vart lodda på, og ein god lod-dar

greidde kring 600 boksar dagleg. Loddinga av lokk var ein flaskehals i sardinproduksjonen.

Ei av dei verkeleg store utfordringane kring århundreskiftet var: korleis laga ein maskin som kunne falsa ein "firkanta" hermetikkboks, eller ein firkanta boks med runde hjørne? Målet var å konstruere ein maskin som kunne falsa boksane og erstatta loddarane.

Den aller første til å ta ut patent på ein falsemaskin for "urund boks", var nettopp Torkel J. Lende med

Torkel J. Lende kjøpte Tidesmauet 10 av Rugland i 1897 og flytta hit med kona Johanna og hennar fem born. Torkel og Johanna fekk dottera Kirsten året etter.
Foto: Forfatternen.

patentnummer 7974 frå 5. juni 1899. Maskinen kom i bruk frå 1900 og blei brukt til å falsa saman botnen og sidene (sarien) på boksen. Lokket måtte framleis lod-dast på. Jørg Hviding skreiv i artikkelen "Kappløpet om falsemaskinen" at løysinga Torkel J. Lende kom fram til, avveik svært mykje frå dei tradisjonelle konstruksjonane av ein fals for hermetikkboks, og opp-finninga hans fekk nok derfor liten praktisk bruk. Nokre år seinare kjem det ein nykonstruert falsemaskin frå Torkel J. Lende si hand.

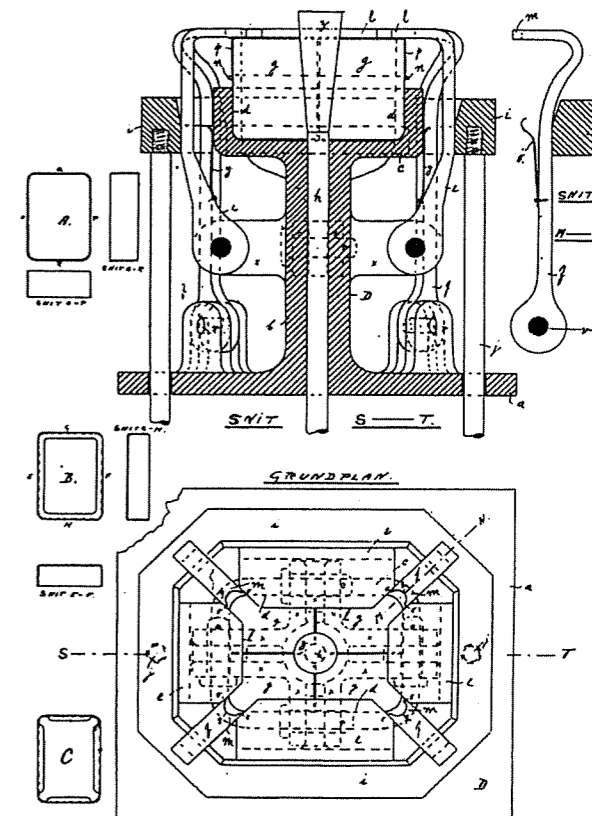
Ola Aurenes skreiv at det ikkje alltid kunne seiast at

Patent nr. 7974.

Bekjendtgjørelse fra patentkommissionen.

Falsemaskine for blikboks. Mekaniker Torkel J. Lende af Stavanger.

Patent i Norge fra 5te juni 1899.

Patentkrav:

»Falsemaskine for blikboks« til falsing af de til vægge i blikbokse bestemte blikringe af firkantet form med afrundede hjørner, karakteriseret ved falsejern, der virker i sådan orden, at falsen først lægges på de plane sider og derefter ved de buede hjørner, og således, at falsingen af hjørnerne sker suksessive fra det sted, hvor de rette sider går over til buede hjørner og indover mod hjørnebuernes midtpunkt, og er således formede og lagrede, at falsingen gjøres noget sterkere end endelig ønskes; samt ved fire jernstykker, der tilsammen danner »læst« for blikringen og som samtidig kan tvinges fra hinanden i hensigt at fastholde blikringen og opover, før falsingen sker, samt indover og nedover efter falsingen, så blikring og falsejern kommer løs.

Offentliggjort i „Norsk Patentblad“ nr. 5 for 29de Januar 1900.

Det norske Forlagstrykkeri. Kristiania.

oppfinningane til Torkel J. Lende løyste problema på lettaste måten, men dei ga ideen som det kunne byggjast vidare på.

Falsemaskinen som Søren Opsal - ein annan aktiv oppfinner frå den same perioden - demonstrerte 17. mai 1900, vart den første brukbare falsemaskinen. Etter ein del forbetringar greidde maskinen å falska kring 3000 boksar dagleg, og han gjorde arbeid for 6-7 loddarar. Utviklinga går raskt. Falsemaskinane vert betre. I året 1900 var produksjonen i Stavanger på under 2 millionar kilo brisling i boks, og auka til langt over 12 millionar kilo i 1910. Då hadde i mellomtida Henrik Jørgen Reinert utvikla den falsemaskinen som blei det endelege gjennombrotet. Med den maskinen kunne ein mann lodda 7000 boksar pr. dag.

Ikkje vidløftige apparat og teikningar

Torkel J. Lende var ein sjølvlært mann, og han uttrykte ein gong at han ikkje hadde fått lært så mykje rekning i skulen, men fått det meste av kunnskapen sin gjennom arbeidet med dei mekaniske lovane. Ein mann uttalte at Torkel ikkje brukte vidløftige apparat og teikningar i arbeidet sitt. Han arbeidde med tankane og idéane i hovudet. Når han så hadde tenkt ut finessane, laga han dei ulike delane og sette dei saman, og maskinen fungerte etter intensjonane.

I firmaregisteret for Stavanger sto ikkje firmaet til Torkel J. Lende nemnt. Det er likevel god grunn grunn til å tru at firmaet "Lendes mekaniske Værksted og Nøglefabrik" låg inne i Strømsteinen i hermetikkfabrikken til Klaus Andersens enke. Torkel J. Lende disponerte halvdel av tre etasjar. Fleire menn skulle vore i arbeid i verkstaden, skreiv Gottfred Borghammer. Dottera til Torkel, Kirsten (Lende) Larsen, stadfestar i

eit intervju med Stavanger Aftenblad, at faren hadde verkstad i Strømsteinen.

Når det vert hevda at Torkel J. Lende hadde mekanisk verkstad både i Tidesmauet - mellom Strandkaaien og Løkkeveien - og på den andre sida, heilt inne i Strømsteinen, så kan det godt vera sant begge deler. Det må vera lov å utvida og å flytta ei verksemd når det vert for trangt.

"Tagstensmaskine"

Den første patenten som Torkel J. Lende fekk, var datert 29. desember i 1885 for ein "Tagstensmaskine". Patenten er ikkje oppført med nummer. I omtalen av patenten vert oppfinnaren titulert som "T.J. Lende af Stavanger." Ved seinare høve vart han kalla fabrikkarbeidar, mekanikar og mechanicus.

Oppfinningane som han fekk registrert patentar på var: Vandregulator (1888); Reguleringsindretning for motorer (1898) og ei utbetring av denne året etter (1899); Kombinert sardin - klippe og rensemaskine (1899); Falsemaskine for blikkbox (1899); Ind- og utkantingsmaskine (1901); Anordning ved falsemaskine (1902); Maskine for høvling af stolsæder for pindestol (1902); Falsemaskine for blikkbokse (1904);

Maskine for svekking af aabningslinier paa blikkboxe (1905); Frigivningsanordning for maskine til anbringelse af svækingslinier paa blikkboxe (1905); Laagindretningsapparat for hermetikæskelaag-presser (1906); Apparat for indlægging af ufærdige æsker i hermetikæskepresser etc. (1906); og til slutt: Brislingsaks, den siste patenten med nummer 18015 frå 12. oktober 1907.

Brislingsaks

Det vart kanskje den siste konstruksjonen, "Brislingsaks", som kom til å få mest å seia av alle maskinane Torkel J. Lende fekk patent på. Brislingane skulle klyppast etter dei kom ut frå røykonnane og skulle i øskjene. Nå hadde Lende konstruert ein maskin med 28 sakser som ved to handtrykk klypte av 600 brislingar i ein jafs. Denne maskinen gjorde arbeidet til 10 mann. Det måtte to arbeidarar til å styra han, slik vart det spart åtte personar. Nå venta fabrikkegarane på fleire oppfinningar og konstruksjonar frå Torkel J. Lende.

Torkel J. Lende hadde selt ein av dei omarbeidde falsemaskinane sine til Amerika. Salssummen vart avtalt til 40 000 kroner, vart det skrive. Han var invitert til å koma over for å montere maskinen. Firmaet som skulle ha maskinen, sende 2000 kroner som reisepengar for at han skulle ta med seg kona og dottera over. Hausten 1908 vart han sjuk, uttrykte dottera seg. Pengane for maskinen såg dei aldri noko til, fortalde Kirsten, og mora sende dei 2000 kronene i reisepengar attende.

Lende var sjuk og ønskja om at han snart skulle verta frisk, var inderlege. Kona ville han skulle ta seg ein pause i arbeidet, men det ville han ikkje sjølv. Sjukdommen vart så alvorleg ved juletider i 1908 at han vart lagt inn på Nevengaarden sjukehus i Bergen. Rett over nyttår 1909 døydde Torkel J. Lende ikkje 60 år gammal.

Ein smålåten mann

Det er fleire som har skrive om Torkel J. Lende, mellom andre Ola Barkved og Ola Aurenes. Den siste skreiv at han trega at han ikkje tok vare på utgåvene av "Heimhug" som far hans kom heim med. Biletet som festar

seg av mannen: han hadde eit godt hovud, han var eit mekanisk geni; og utover det, var han mild og stille, raus og gavmild, alvorleg og open - men av få ord, og ein fredens mann, som ein kunne sjå dra på smilen kvar gong ein ny maskin fungerte slik han var tenkt.

Frelsesarmeen var hans åndelege heim

Torkel J. Lende gjekk i Frelsesarmeen, og både han og kona vart gravlagde derifrå. Det vart uttrykt at han var religiøs, - han var ein truande. Livssynet hans vart avgjerande for måten han kom til å ta seg betalt, både for arbeidet han utførte og for maskinane han selde. Det skrivne stoffet om Torkel J. Lende, intervju og utsegn av dottera, Kirsten, gir eit bilete av eit fredens menneske.

Mannen kunne sikkert vorte rik på oppfinningane sine, men det opplevest i ettertid som han hadde glede av å sjå maskinane fungere samstundes som han såg at arbeidsvilkåra til arbeidarane vart mindre byrdefulle, og på den måten fekk han stå i teneste for sine medmenneske.

I Frelsesarmeen vart det opplyst at alle annalar som gjeld fram til 1922 er borte, noko dei der seier seg leie for. Av den grunn kan vi ikkje få stadfest direkte frå Armeen at Torkel og Johanna Lende var soldatar eller hadde annan tilknytting til Frelsesarmeen, men Ola Barkved skreiv at Kirsten Lende Larsen fortalde han at foreldra gjekk i Frelsesarmeen. Og det at dei vart gravlagde frå Frelsesarmeen sitt lokale, fortel at dei bae var knytta til rørsla. Det var derfor grunn til å tru at både Stavanger Aftenblad og-eller Krigsropet ville ha ei større eller mindre melding - nekrolog - om dødsfallet og gravferda til Torkel J. Lende som kunne ha stadfesta det.

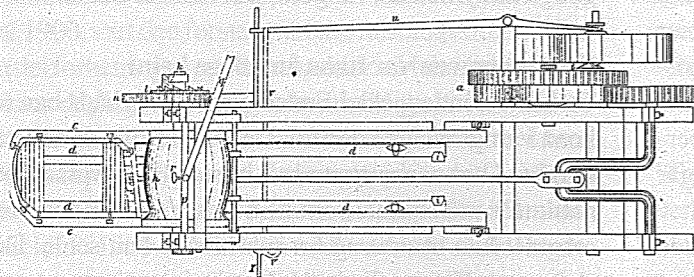
Tagstensmaskine af T.Lende.
Fig. 2.

Fig. 1.

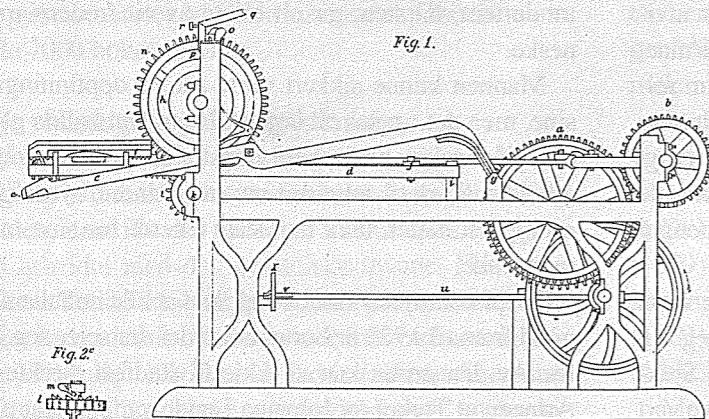
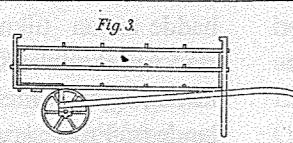
Fig. 2^cFig. 2^bFig. 2^a

Fig. 3

Dette er teikninga av taksteinsmaskinen som Torkel J. Lende fekk patent nummer 1000 for i 1885, som var den første patenten han fekk registrert av Patentstyret.

Tagstensmaskine.

Af T. J. Lende.

(Pl. XVI).

Ved høieste resolution af 29de decbr. 1885 blev der nådigst tilstået Torkel J. Lende af Stavanger patent for et tidsrum af 7 år på den af ham angivne tagstensmaskine med henhold til vedlagte tegning og beskrivelse, dog således, at patentet bliver ugyldigt, såfremt opfindelsen ikke inden 2 år fra patentets udfærdigelse (31te decbr. 1885) bringes i udøvelse her i riget.

Beskrivelse.

Fra en remskive drives ved dobbelt udvexling en axel med krumtap, hvorved en slæde, der fører emnet, gives en frem- og tilbagegående bevægelse under en vals, der presser stenen, under tilbagegangen står valsen stille og stryger stenen glat. Axelens bevægelse er intermitterende, idet en del af tandkrandsen mangler på det mellemliggende tandhjul; i mellemrummet, der falder sammen med slædens yderste stilling, kan brættet med stenen udtages og nyt emne indlægges. En lang toarmet vægtarm, der omslutter slæden, presses under gangen fremover opad ved to guider og tjener da til at klemme brættet med stenen fast.

Diverre var det sjeldan at Krigsropet kring 1909 hadde omtale av folk tilknyttta Armeen. Kontakt med hovudkvarteret i Oslo ga heller ikkje resultat. Eldre folk som går i Templet i Stavanger, kan fortelja at dei minnest namnet Lende, men kan ikkje knytta det til noko spesielt.

Når det gjeld omtalen av T.J. Lende sitt dødsfall, så sto nekrologene å lesa 11. januar 1909 i Stavanger Aftenblad og at gravferda skulle gå frå "Kapellet". Eg er ikkje i stand til å avgjera om "Kapellet" og Templet er det same eller to ulike bygningar, men i fylgje Rolf Stackbom ved Frelsesarmeen har ikkje det noko å seia med omsyn til om Lende var med i Armeen eller ikkje.

Ei oppsummering

Torkel J. Lende vart fødd 11. november 1849 som nummer to på garden Lende i Time og bruket Holane. Grunnskulen var åtte veker undervisning årleg i sju år. Han fekk gå ein vinter i ein slags framhaldsskule og til slutt i lærlingelærarskulen til Velle Velleesen.

Torkel J. Lende var redaktør og mellom initiativtakarane til avisa "Heimhug" og ga seinare ut bladet

Litteratur:

Jørg Hviding: *Kappløpet om falsemaskinen* (1994).

J. Hviding: *Historien om "røgede norske sardiner"* (1995).

T.R. Lea: *Byste av Torkel Lende avduket* (Rogalands Avis 18.11.80).

T.J. Lende: *Heimhug*. (1871/1872) Nasjonalbiblioteket.

M.J. Mathiassen Skou: *Paa Fantestien* (rev. utg. 1917 av A. Garborg).

Bjørn S. Utne: *Fra håndverk til industri, Stavanger museums årbok* 1984.

Ola Barkved: *Torkel Lende ein gåverik*.

(Frå bygd og by i Rogaland 1965).

"Ungdomslængslesens Tolk". Dette skjer første åra på 1870-talet. Då gjer han og ei ferd nordover Vestlandet til Måløy for å selja litteratur på nynorsk og for å tala målsaka. Då han kom heim frå denne ferda, reiste han til Stavanger og skaffa seg arbeid og vart kjend som mekanikar og oppfinnar. Lende dør i 1909 ikkje fullt seksti år gammal. Dei fleste av patentane hans er frå 1899 og seinare.

Det har vore interessant å leita fram stoff som kunne gje eit bilete av Torkel J. Lende, og å dela det med andre. Det vil ikkje vera rett å seia at biletet er klårt, for det manglar for mange detaljar til det. Det har vore gildt å prøva nøsta opp i ein del endar, og i dette arbeidet har eg møtt velvilje - over alt -, det har bare vore spørsmål om datamaskinane har vilja oppføra seg som folk. Og hjelparane har vore m.a. tilsette ved Patentstyret, Statsarkivet i Stavanger, biblioteka i Time og Hå, Hermetikk-museet, Frelsesarmeen, Serviceavdelinga ved Stavanger Aftenblad, Byarkivet i Stavanger og samtalar med einskildpersonar, mellom anna Gottfred Borghammer. Det er ikkje direkte slektningar etter Torkel J. Lende.

Nikolai Lima: *Erindringer og opplevelser m.m.* (frå 1905 og seinare).

Folketeljingar.

Adresselister.

Panterejster.

Likningsprotokollar m.v.

Usignert art.: *Torkel Lende skreiv og prenta--* (Jærbladet 12.11.1969).

Bernh.Lund: *Torkel Lende, den geniale oppfinnar --* (Stavanger Aftenblad 30.11.68).

G. Borghammer: *Lenden*.

Kopiar av patentomtalar med teikningar av desse.